

IWONA JAŻEWICZ

Akademia Pomorska w Słupsku

MAŁE MIASTA W STREFIE EKSPANSJI AGLOMERACJI GDAŃSKIEJ

Abstract: Small Towns in the Zone of Expansion of Gdańsk Agglomeration. The article presents the social and economic situation of small towns located in the zone of influence of Gdansk agglomeration: Puck, Reda and Żukowo. It shows chosen aspects of small towns' existence regarding the demographics, housing and economic activity. It also provides an analysis of the most important, from demographic point of view, issues such as population changes, elements of real growth as well as demographic structures. Moreover, it presents problems on the labour market and conditions of the housing market.

Key words: small towns, real growth, labour market, housing, economic activity.

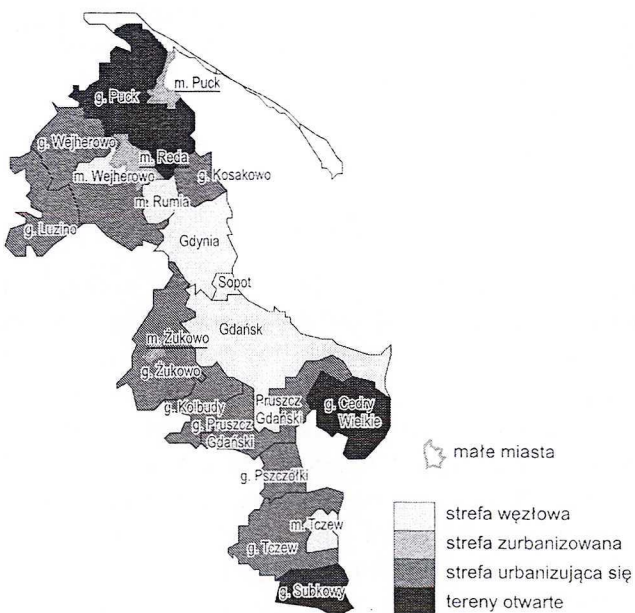
Wstęp

W okresie transformacji gospodarczej osłabła dynamika rozwoju małych ośrodków miejskich zlokalizowanych peryferyjnie względem układów metropolitalnych. Według Łuczyszyn (2005), o takim stanie rzeczy zadecydowały czynniki egzogeniczne, a przede wszystkim urynkowanie gospodarki przestrzennej w skali europejskiej. Poza tym proces metropolizacji przestrzeni powoduje szybki wzrost znaczenia dużych układów miejskich, które podporządkowują i uzależniają funkcjonowanie poszczególnych elementów w przestrzeni. Zdaniem Korenika (2004) ich rozwój jest odwrotnością gradientu odległości od układów metropolitalnych.

Celem prezentowanej publikacji jest przedstawienie sytuacji społeczno-gospodarczej małych miast położonych na terenie aglomeracji gdańskiej. Podjęto próbę ukazania wybranych aspektów funkcjonowania małych ośrodków miejskich na płaszczyźnie demograficzno-społecznej, stanu budownictwa mieszkaniowego oraz aktywności gospodarczej.

W opracowaniu przestrzenny zasięg aglomeracji gdańskiej wyznaczono na podstawie badań Rydza¹. Według Autora tworzy ją 10 miast i 10 gmin wiejskich. W strefie węzłowej funkcjonuje 7 miast, w strefie zurbanizowanej 2, w strefie urbanizującej się 1 miasto i 7 gmin wiejskich, a tereny otwarte tworzą 3 gminy wiejskie (ryc. 1). Za małe miasto przyjęto jednostki liczące mniej niż 20 tys. mieszkańców. Takie kryterium przyjmuje wielu autorów, m.in. Rajman (1977), Łoboda (1989), Rydz (1994), Kwiatek-Sołtys (2004), Heffner (2005), Jażewicz (2006) czy Zuzańska-Żyśko (2006).

Szczegółowej analizie poddane zostały trzy miasta: Puck, Reda i Żukowo. Żukowo to jedno z nowych miast polskich, prawa miejskie otrzymało w 1989 r. Położone jest na wschodnim skraju Pojezierza Kaszubskiego, 19 km na południowy-zachód od Gdańska na przecięciu dróg krajowych nr 7 (Gdańsk-Warszawa-Chyżne) i nr 20 (Lubieszyn-Szczecin-Gdańsk) oraz drogi wojewódzkiej nr 211 (Nowa Dąbrowa-Kartuzy-Żukowo). W 2006 r. było najmniejszym miastem w aglomeracji gdańskiej liczącym 6,1 tys. mieszkańców.

Ryc. 1. Małe miasta na tle aglomeracji gdańskiej

Źródło: Rydz (1994), s. 141.

¹ Rydz (1994), s. 141.

Puck to miasto nadmorskie położone u ujścia rzeki Płutnicy do Zatoki Puckiej. Obecnie pełni funkcję miasta powiatowego. W 2006 r. w Pucku mieszkało 11,3 tys. osób.

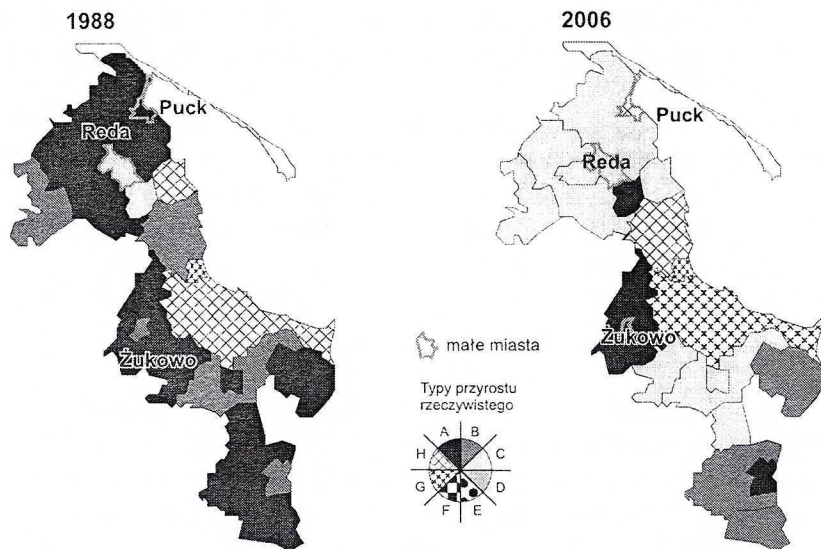
Reda to relatywnie młode miasto, bowiem prawa miejskie uzyskało w 1967 r. Położone jest przy drodze krajowej nr 6 (Kołbaskowo-Pruszcz Gdański) i ważnej linii kolejowej (Szczecin-Białystok). Pod względem zaludnienia jest największym (w 2006 r. liczyło 18,6 tys. mieszkańców) spośród małych miast aglomeracji gdańskiej.

1. Zmiany demograficzne

W 2006 r. aglomeracja gdańska obejmowała obszar 1973 km², co stanowi 10,8% powierzchni woj. pomorskiego. Łącznie na terenie aglomeracji mieszkało 1,1 mln mieszkańców (tj. 50,4% ogółu ludności regionu pomorskiego), w tym 959,1 tys. w miastach. W strefie bezpośredniego oddziaływania aglomeracji znajdują się 2 jednostki liczące powyżej 100 tys., 5 miast średnich oraz 3 miasta małe.

Podsystem małych miast obejmował tylko 3 jednostki, które skupiały 3,8% ludności aglomeracji. Biorąc pod uwagę dynamikę zmian zaludnienia, Reda i Żukowo reprezentowały progresywny typ rozwoju ludnościowego, a Puck należał do jednostek stagnujących, przy czym ogólnie aglomeracja gdańska należy do obszarów stagnujących. Jak wynika z prowadzonych badań w latach 1988-2006 wzrost liczby mieszkańców w Redzie następował dzięki relatywnie wysokiemu przyrostowi migracyjnemu, co może świadczyć o funkcji rezydencjalnej, a Reda stanowi prawdopodobnie „sypialnię” Gdańska. Konkurencyjne ceny mieszkań, łatwa dostępność komunikacyjna, powodują napływ nowych mieszkańców. W odniesieniu do Pucka i Żukowa przyrost ludności następuje dzięki przewadze przyrostu naturalnego.

Potwierdzeniem zaistniałej sytuacji, która określa relacje przyrostu naturalnego i salda migracji jako komponentów przyrostu rzeczywistego ludności, jest typologia Webba (1963). W 1988 r. jednostki należące do aglomeracji gdańskiej reprezentowały 5 spośród 8 typów rozwoju demograficznego (ryc. 2). W strefie centralnej aglomeracji przeważały jednostki o dodatnim przyroście rzeczywistym, ale już w Sopocie (G) i Gdańsku (H) pojawiły się typy depopulacyjne. Strefę zurbanizowaną reprezentował Puck (A) i Reda (C), jednostki o dodatnim przyroście rzeczywistym. W pozostałych strefach o przyroście rzeczywistym decydował wysoki przyrost naturalny sięgający np. w gminie

Ryc. 2. Typy rozwoju demograficznego małych miast na tle aglomeracji gdańskiej
 Źródło: Opracowanie własne (ryc. 2, 3).

Luzino 21,3%, w gminie Wejherowo 20,4%, czy gminie Cedry Wielkie 16,6%. Małe miasta więc, pozostające w bezpośredniej strefie aglomeracji gdańskiej w 1988 r. znalazły się w korzystnej sytuacji. Reda reprezentowała typ C, gdzie saldo migracji kształtowało się na bardzo wysokim poziomie 27,8%, a przyrost naturalny wynosił 12,3%. Dokonując wnikliwej analizy kierunków migracji wyraźnie uwidacznia się napływ ludności z miast (83,5% ogółu napływu), co jak wspomniano wcześniej świadczy o rozwoju osadnictwa podmiejskiego w strefie Trójmiasta (tab. 1). Nieco inaczej wyglądała sytuacja w Pucku (typ A), gdzie występowała przewaga przyrostu naturalnego nad ujemnym saldem migracji. Strumień odpływu kierowany był przede wszystkim do miast, należy sądzić, że ludność migrowała do strefy węzłowej aglomeracji. Natomiast Żukowo w 1989 r. reprezentowało typ B, a więc wzrost liczby mieszkańców następował dzięki wysokiemu przyrostowi naturalnemu (12,6%) i dodatniemu saldu migracji (1,1%).

Badając zmiany, jakie nastąpiły w zakresie komponentów rozwoju ludnościowego po upływie 18 lat należy zwrócić uwagę przede wszystkim na znaczne przesunięcia typologiczne w aglomeracji gdańskiej. Zmniejszająca się wielkość przyrostu naturalnego i migracyjnego w strefie węzłowej doprowadziła do procesów jej depopulacji. Odmienne tendencje zaobserwowano

w pozostałych strefach, gdzie gminy wiejskie przyjęły typ C, czyli przyrost liczby ludności następuje dzięki przewadze imigracji. Spośród małych miast aglomeracji gdańskiej Reda w dalszym ciągu pozostaje w typie C, Żukowo przesunęło się z typu B do typu A, a Puck z typu A do typu H.

Zwiększone natężenie emigracji powoduje niekorzystne zmiany w strukturze wieku i powoduje procesy starzenia demograficznego. Na ogół bowiem w migracjach uczestniczy ludność młodsza, dlatego ruchy wędrownicze wpływają na odmłodzenie społeczeństw na terenach napływowych, a starzenie demograficzne w regionach o charakterze emigracyjnym. Rozpatrując strukturę wieku w układzie aglomeracja gdańska – małe miasta należy stwierdzić, że społeczność zamieszkująca Redę, Puck i Żukowo, charakteryzuje się większą „młodością demograficzną” niż ludność aglomeracji. Świadczy o tym mediana wieku, ale również rezultaty analizy ukazującej strukturę ludności według biologicznego kryterium podziału ludności, i tak np. w 2006 r. udział dzieci (0-14 lat) wynosił w aglomeracji 14,9%, podczas gdy w małych miastach kształtował się odpowiednio: w Redzie (18,1%), Pucku (15,4%) i Żukowie (21,0%).

Ważną kwestią pozostają wskaźniki obciążenia ekonomicznego, decydują bowiem o aktywności zawodowej, ale określają również wielkość wy-

Tabela 1

Kierunki ruchu wędrowniczej ludności małych miast aglomeracji gdańskiej w latach 1988-2006

Wyszczególnienie a – 1988 r. b – 2006 r.	Napływ				Odływ				Saldo migracji
	ogółem	z miast	ze wsi	z zagranicy	ogółem	z miast	ze wsi	z zagranicy	
Puck									
a	166	139	27	-	172	140	26	6	-6
b	161	88	69	4	187	105	70	12	-56
Reda									
a	508	424	83	1	212	171	34	7	296
b	638	515	120	3	464	292	130	42	174
Żukowo									
a*	93	39	54	-	88	38	50	-	5
b	144	95	47	2	151	36	100	15	-7

* dane obejmują rok 1989, miasto Żukowo powstało w 1989 r.

Źródło: *Rocznik statystyczny woj. gdańskiego*, WUS, Gdańsk, 1989; *Bank Danych Regionalnych*, GUS, Warszawa.

datków z funduszu konsumpcji zbiorowej, decydują o rozmiarach nakładów ponoszonych na opiekę przedszkolną, szkolnictwo oraz informują o rozmiarach funduszu emerytalnego. W 2006 r. najkorzystniejsze wartości wystąpiły w Redzie (45,6) i Żukowie (56,6), a najwyższe w Pucku (60,9), przy średniej dla aglomeracji gdańskiej (28,9).

Sytuacja demograficzna według Rydza (2003) warunkuje w pewnym stopniu lokalny rynek pracy. W dobie rozwoju społeczeństwa informacyjnego ważną cechą pozostaje poziom wykształcenia. Niestety mieszkańcy małych miast aglomeracji gdańskiej (Puck 8,6%; Reda 10,2%; Żukowo 10,6%) cechują się niższym poziomem wykształcenia niż przeciętny mieszkaniec aglomeracji (15,1%). W porównaniu z małymi ośrodkami miejskimi w strefie peryferyjnej woj. pomorskiego np. w Debrznie (6,4%), Miastku (8,1%), Gniewie (5,3%) czy Dzierzgoniu (6,1%) i tak jednak odznaczają się wyższymi wartościami.

Proces transformacji spowodował powstanie wolnego rynku pracy. W efekcie, wykształcone przed 1989 r. lokalne rynki pracy zostały poddane gruntownym zmianom. Prawdopodobnie ze względu na rozbieżność kwalifikacji siły roboczej i rodzaje oferowanej pracy w warunkach zmieniającego się popytu i podaży rozpoczął się negatywny proces społeczny, jakim jest bezrobocie. W przypadku małych miast, jak wykazały badania Kwiatek-Sołtys (2004) i Zuzañskiej-Żyśko (2006), narastający problem bezrobocia występuje w jednostkach monostrukturalnych, lub, na co wskazują opracowania Rydza (1994) i Jażewicz (2006), w jednostkach związanych w przeszłości z obsługą rolnictwa uspołecznionego. Odmiennie wygląda rynek pracy w małych miastach aglomeracji gdańskiej. Bliskość, a także dobra dostępność komunikacyjna do strefy centralnej aglomeracji, sprzyja migracjom wahadłowym, co z kolei daje możliwość absorpcji nadwyżki pracowników na dość chłonnym rynku pracy strefy centralnej. Najbardziej korzystną sytuację ma Żukowo (1,7 bezrobotnych/100 osób w wieku produkcyjnym), Reda (4,4), Puck (7,4), przy średniej dla aglomeracji (4,5).

2. Rola nowych podmiotów w kreowaniu przedsiębiorczości

Ważną rolę w okresie transformacji przypisuje się aktywności gospodarczej. Zgodnie z pewną rynkową prawidłowością, podmioty gospodarcze lokalizuje się w rejonach o dogodnym położeniu oraz korzyściach ekonomicznych. Oczywiście największą aktywnością charakteryzuje się strefa centralna.

Nieco inaczej wygląda sytuacja w strefie terenów otwartych oraz w małych miastach. W zasadzie do 1989 r. o rozwoju społeczności lokalnej decydowano na szczeblu centralnym. Wydaje się, że dwa rozwiązania prawne, tj. *Ustawa o samorządzie terytorialnym* z 1990 r. i *Ustawa o działalności gospodarczej* z 1988 r. wyzwoliły w układach lokalnych pełną swobodę w rozwoju aktywności gospodarczej. Przejawiało się to przede wszystkim w rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw. W pewnym stopniu przedsiębiorczość społeczności lokalnych małych miast została wymuszona rosnącą stopą bezrobocia, zwolnieniami wynikłymi z prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych, a istnienie wielu nisz rynkowych oraz ożywienie kontaktów i wymiany międzynarodowej przyczyniły się do wyraźnego przyspieszenia rozwoju działalności gospodarczej. Należy podkreślić, że władze samorządowe inicjują i kształtują własne rozwiązania, często są to innowacyjne przedsięwzięcia.

W celu rozpoznania sytuacji przedsiębiorczości prywatnej w małych miastach, na obszarze aglomeracji gdańskiej posłużono się trzema miernikami: wskaźnikiem natężenia przedsiębiorczości prywatnej, wskaźnikiem dynamiki podmiotów gospodarczych oraz liczbą podmiotów gospodarczych na 1000 mieszkańców (tab. 2).

Za miernik natężenia przedsiębiorczości prywatnej przyjęto liczbę mieszkańców danej jednostki osadniczej na 1 zakład prowadzony przez osobę fizyczną². Z prowadzonych badań wynika, że wskaźnik ten przybiera wartość od 45,3 osób/1 zakład w gminie Żukowo do 5,7 osób/1 zakład w mieście Żukowo. Z

Tabela 2

Wybrane mierniki aktywności gospodarczej małych miast
na tle aglomeracji gdańskiej

Wyszczególnienie	Reda	Puck	Żukowo	Agglomeracja gdańska
Liczba podmiotów gospodarczych na 1000 mieszkańców				
1995 r.	81,5	66,5	48,4	64,5
2006 r.	106,0	108,7	117,9	119,6
Wskaźnik natężenia przedsiębiorczości prywatnej				
2006 r.	11,2	11,4	5,7	11,8
Wskaźnik dynamiki podmiotów gospodarczych (1995-2006)				
1995 r.=100%	269,5	159,9	176,1	190,2

Źródło: Bank Danych Regionalnych, GUS, Warszawa, 2006; www.stat.gov.pl.

rozkładu przestrzennego uwidacznia się polaryzacja natężenia przedsiębiorczości w strefie węzłowej i zurbanizowanej, przy wyraźnym układzie odśrodkowym. Na terenie aglomeracji gdańskiej najmniejszą aktywnością gospodarczą odznaczają się południowo-wschodnie tereny. Rozwój indywidualnej przedsiębiorczości utrudnia przeszłość, związana bardzo mocno z gospodarką uspołecznioną w rolnictwie. Jak wykazano wcześniej ludność na tym obszarze jest mniej wykształcona, niezbyt podatna na innowacje, mniej zamożna, a dostępność transportowa do miasta centralnego jest o wiele gorsza.

W odniesieniu do małych miast charakteryzują się one wyższym poziomem rozwoju sektora prywatnego, Żukowo 5,7 osoby/1 zakład, Reda 11,2 i Puck 11,4, przy średniej dla aglomeracji 11,8. Według Łuczyszyn (2005) jest to wynik niedoinwestowania małych ośrodków sprzed 1989 r., a w późniejszym okresie, jak twierdzi Kowalczyk³ spontaniczne podjęcie produkcji i świadczenia usług na własny rachunek, pozostaje naturalną konsekwencją przemian. Dodatkowo, badane miasta położone są na terenie Kaszub, gdzie rola własności indywidualnej była zawsze znaczna, a długie tradycje, wysoka wydajność pracy, gospodarność i innowacyjność spowodowały przyspieszenie rozwoju przedsiębiorczości prywatnej.

Potwierdzeniem może być struktura rodzajowa podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w systemie REGON. W latach 1995-2005 dominował udział sekcji G (handel hurtowy i detaliczny; naprawa pojazdów samochodowych, motocykli oraz artykułów użytku osobistego i domowego), a dynamika wzrostu była wyższa niż średnio w aglomeracji gdańskiej. W ostatnim okresie zarysowuje się tendencja do spadku podmiotów w sekcjach A–E, przy widocznym wzroście udziału podmiotów gospodarczych w sekcji K (obsługa nieruchomości, wynajem i usługi związane z prowadzeniem działalności), w sekcji O (działalność usługowa, komunalna, społeczna i indywidualna, pozostałe) oraz F (budownictwo).

3. Sytuacja mieszkaniowa

W okresie gospodarki centralnie sterowanej korzyści aglomeracji powodowały lokowanie nowych miejsc pracy i mieszkań głównie w strefie centralnej i zurbanizowanej, które były postrzegane jako synonimy lepszych warunków życia. Dopiero na początku lat 90. według Lisowskiego (2005) aglomeracje weszły w fazę względnej decentralizacji. Rozwarstwienie w sferze dochodów, prywatyzacja gospodarki, komercjalizm mieszkalnictwa,

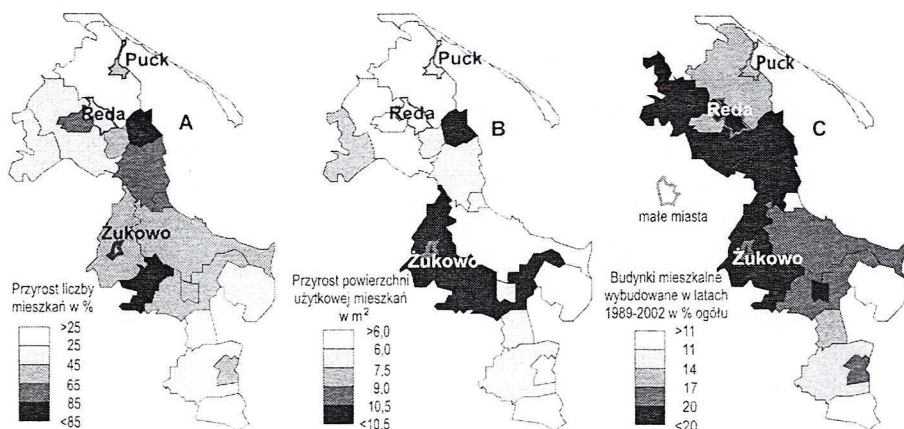
² Kowalczyk (1992), s. 137.

³ *Ibid.*

upowszechnienie samochodu, stworzyły nowe możliwości wyboru miejsca zamieszkania. Atrakcyjna, ze względu na powrót reguł funkcjonowania renty gruntowej oraz preferencyjnej polityki władz lokalnych, okazała się strefa zewnętrzna aglomeracji, w tym małe miasta.

W celu określenia sytuacji mieszkaniowej posłużono się wybranymi miernikami, tj.: wskaźnikiem przyrostu mieszkań w latach 1995-2006, liczbą mieszkań przypadającą na 1000 mieszkańców, liczbą przyrostu powierzchni użytkowej w m² na osobę oraz wiekiem zasobów mieszkaniowych (ryc. 3). Ze względu na ograniczoną dostępność materiałów statystycznych tendencje zmian przedstawiono dla lat 1995-2006.

Przeprowadzone badania pozwalają stwierdzić, że sytuacja aglomeracji gdańskiej jest dość znacznie zróżnicowana. Wyższe tempo przyrostu mieszkań wykazywały tereny wiejskie niż obszary miejskie. Małe miasta, oprócz Pucka, charakteryzowały się wyższym poziomem przyrostu mieszkań niż przeciętna dla aglomeracji. Potwierdzeniem dość korzystnych zmian sytuacji mieszkaniowej jest wskaźnik nasycenia ludności mieszkaniem. Wartość tego wskaźnika w całej aglomeracji wzrosła z 307,8 mieszkań na 1000 mieszkańców w 1995 r. do 364 mieszkań na 1000 mieszkańców w 2006 r. W małych miastach zwiększenie wskaźnika powyżej średniej dla aglomeracji nastąpiło tylko w mieście Żukowo (66,3 mieszkania na 1000 mieszkańców), w Redzie

Ryc. 3. Sytuacja mieszkaniowa małych miast na tle aglomeracji gdańskiej (wybrane mierniki)

A – przyrost liczby mieszkań w latach 1995-2006,

B – przyrost powierzchni użytkowej mieszkań w latach 1995-2006,

C – budynki mieszkalne wybudowane w latach 1989-2002

i Pucku wskaźnik był niższy i wynosił odpowiednio: 43,4 (z 143,7 do 257,4) i 50,0 (z 282,8 do 332,7). Wydaje się, że bardziej atrakcyjne, jako miejsce zamieszkania są tereny nie tylko o dobrej dostępności komunikacyjnej, ale coraz częściej tereny o wysokich walorach krajobrazowych i wypoczynkowych

Zmianę warunków mieszkaniowych ludności ilustruje również wskaźnik powierzchni użytkowej mieszkań przeliczony na 1 mieszkańca. W całej aglomeracji gdańskiej wskaźnik ten wzrósł w latach 1995-2006 średnio o 6,1 m², przy czym w Pucku (6,5 m²) i Żukowie (11,5 m²), wzrost okazał się większy niż przeciętna dla aglomeracji. Natomiast Reda, jak wynika z badań, pozostaje miastem, w którym dominują zespoły domów wielorodzinnych zamkniętych i chronionych. W przypadku Żukowa i Pucka są to miasta o rozwiniętych obszarach indywidualnego budownictwa rezydencjalnego, co potwierdza struktura własnościowa zasobów mieszkaniowych, przykładowo w Żukowie w 2006 r. 88,7% mieszkań było własnością osób fizycznych, w Pucku 57,6% i w Redzie 51,6%.

Istotnym elementem zasobów mieszkaniowych jest przedstawienie ich wieku. W odniesieniu do aglomeracji najwięcej budynków mieszkalnych wybudowanych w latach 1989-2002 znajduje się w strefach zewnętrznych aglomeracji (ryc. 3). To właśnie w Żukowie dominują budynki z lat 1989-2002 (21,9% budynków mieszkalnych). Niestety w Redzie i Pucku najwięcej budynków mieszkalnych wybudowano w latach 1978-1988. Jest to efekt rozwoju wielorodzinnego budownictwa spółdzielczego sprzed okresu transformacji systemowej.

Podsumowanie

Przeprowadzone badania dotyczące sytuacji społeczno-gospodarczej małych miast w strefie ekspansji aglomeracji gdańskiej wskazują, że pozostające dotychczas w tzw. cieniu aglomeracji miasta pozyskują nowe funkcje i formy zagospodarowania przestrzeni. To prawdopodobnie procesy decentralizacji miasta centralnego wpływają na obszary zewnętrzne aglomeracji. Współcześnie charakteryzują się one korzystniejszą sytuacją demograficzną, są to obszary imigracyjne o relatywnie wysokim przyroście ludności i mieszkań. Zdecydowanie obszary zewnętrzne aglomeracji stają się konkurencyjne, jeśli chodzi o miejsce zamieszkania. Działanie renty gruntowej i dostępność komunikacyjna, a przede wszystkim wzrost mobilności mieszkańców, sprzyja rozwojowi suburbi. Niestety w odniesieniu do struktury gospodarczej pozycja małych miast jest nieco gorsza. Sytuacja na rynku pracy, aktywność gospodarcza koncentrują się w dalszym ciągu w strefie centralnej.

Literatura

- Heffner K., 2005, *Małe miasta w rozwoju obszarów wiejskich*, [w:] *Małe miasta a rozwój lokalny i regionalny*, AE, Katowice.
- Jażewicz I., 2006, *Rola małych miast w przestrzeni rolniczej Pomorza Środkowego*, [w:] *Rola małych miast w rozwoju obszarów wiejskich*, E. Rydz (red.). Studia Obszarów Wiejskich, t. 11, Warszawa.
- Korenik S., 2004, *Znaczenie dużych miast w rozwoju Dolnego Śląska*, [w:] *Obszary metropolitalne a rozwój regionalny i lokalny*, K. Szółek, A. Zakrzewska-Półtorak (red.). Biblioteka Regionalistyki, nr 4, AE, Wrocław.
- Kowalczyk A., 1992, *Charakterystyka przedsiębiorczości prywatnej w badanych gminach*, [w:] *Spółczeństwo i gospodarka w Polsce lokalnej*, B. Jałowicki (red.). Studia Regionalne i Lokalne 5 (38), Warszawa, s. 137.
- Kwiatkiewicz-Sołtys A., 2004, *Małe miasta województwa małopolskiego w okresie transformacji systemowej*. Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej w Krakowie.
- Lisowski A., 2005, *Procesy centralizacji i decentralizacji w aglomeracji warszawskiej w latach 1950-2002*. Prace i Studia Geograficzne, t. 35, Warszawa.
- Liszewski S., 1987, *Strefa podmiejska jako przedmiot badań geograficznych. Próba syntezy*. Przegląd Geograficzny, t. 59, z. 1-2.
- Łoboda J., 1989, *Funkcje społeczno-gospodarcze małych miast sudeckich*. III Zjazd Geografów Polskich i 38 Zjazd Polskiego Towarzystwa Geograficznego, UAM, Poznań.
- Łuczyszyn A., 2005, *Miejsce małego ośrodka osadniczego w układzie aglomeracji – ujęcie ogólne*, [w:] *Kierunki transformacji społeczno-ekonomicznej przestrzeni Polski ze szczególnym uwzględnieniem obszarów metropolitalnych*, M. Łyszczak, K. Wilk (red.). Prace Naukowe AE, Nr 1087. Wyd. AE, Wrocław.
- Maik W., 2003, *Pojęcie metropolii a problem badania funkcji metropolitalnych*, [w:] *Funkcje metropolitalne i ich rola w organizacji przestrzeni*, I. Jażdżewska (red.). XVI Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Łódź.
- Rajman J., 1977, *Miejsce małych miast w systemie osadniczym województwa opolskiego*. Studia Śląskie, Seria Nowa, T. 32.
- Rajman J., 1997, *Strefa podmiejska – mechanizm powstawania i przekształceń. Nowe problemy badawcze*, [w:] *Geografia, człowiek, gospodarka. Profesorowi Kortusowi w 70. rocznicę urodzin*, A. Jackowski (red.). Wyd. UJ, Kraków.
- Rydz E., 1994, *Przeobrażenia demograficzno-osadnicze struktur wewnętrznych aglomeracji nadmorskich*. Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Słupsk.
- Rydz E., 2003, *Tendencje przemian ludnościowych w aglomeracjach nadmorskich w latach 1978-2001*, [w:] *Funkcje metropolitalne...*, op. cit.
- Webb J. W. 1963, *The Natural and Migrational Components of Population Changes in England and Wales 1921-1931*. Economic Geography, 39, s. 130-148.
- Zuzańska-Żyśko E., 2006, *Małe miasta w okresie transformacji. Studium w regionie śląskim*. Wyd. Naukowe, Śląsk, Katowice.